DAVLAT MOLIYASI STATISTIKASI VAZIFALARI VA KO‘RSATKICHLARI

Xursandov Sherkonbek Sherzod og’li
Toshkent Davlat Iqtisodiyot Universiteti
“Raqamli iqtisodiyot va axborot texnologiyalari” fakulteti
sherkonbekxursandov7@gmail.com

Zokirova Munisa Jamoliddin qizi
Ilmiy rahbar katta o`qituvchi
munisahusniddinova9@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.19978555

Annotatsiya: Ushbu maqola davlat moliyasi statistikasi (GFS) ning maqsad va vazifalarini, tashkiliy asoslarini hamda unda qo‘llaniladigan asosiy ko‘rsatkichlarni yoritadi. Maqolada xalqaro metodologiyalar – Xalqaro Valyuta Jamg‘armasining GFS qo‘llanmasi va Birlashgan Millatlar Tashkilotining qator tasniflari asosida davlat moliyasi statistikasi qanday tashkil etilishi, ma’lumotlar qanday yig‘ilishi, aks ettirilishi va xalqaro miqyosda qanday taqqoslanishi muhokama qilinadi. Shuningdek, neto operatsion balans, neto kreditlash/qarzga olish, moliyaviy yuk (fiskal burden) va davlat qarzi kabi ko‘rsatkichlarning ahamiyati qayd etiladi.

Kalit so‘zlar: davlat moliyasi statistikasi, vazifalar, ko‘rsatkichlar, GFSM 2014, COFOG, neto operatsion balans, neto kreditlash/qarzga olish, fiskal yuk, davlat qarzi, fiskal tahlil, aksiyadorlik, akkumulatsiya

Kirish: Davlat moliyasi statistikasi (Government Finance Statistics – GFS) iqtisodiy siyosatni, moliyaviy barqarorlikni va makroiqtisodiy tahlilni asoslaydigan eng muhim rasmiy statistik tizimlardan biridir. Xalqaro Valyuta Jamg‘armasi (XVJ) tomonidan ishlab chiqilgan "Davlat moliyasi statistikasi qo‘llanmasi" (GFSM 2014) hamda Yevropa hisobi tizimi (ESA 2010) davlat sektorining daromadlari, xarajatlari, aktiv va majburiyatlari to‘g‘risidagi ma’lumotlarni bir xil tilda keltirish maqsadida yaratilgan xalqaro standartlardir. Ular davlat sektori faoliyatini to‘liq aks ettirish va turli mamlakatlar moliyaviy ko‘rsatkichlarini taqqoslashga imkon beradi.

GFSning asosiy maqsadi – hukumatning moliyaviy faoliyatini aks ettiruvchi statistik ma’lumotlarni tizimli ravishda yig‘ish, jamlash va taqdim etishdan iboratdir. Ushbu statistika fiskal siyosatni shaffof va hisobdor qilish, moliyaviy risklarni aniqlash, byudjet jarayonining samaradorligini baholash va makroiqtisodiy tahlillarni o‘tkazish uchun xizmat qiladi. Xalqaro miqyosda GFS ma’lumotlari Makroiqtisodiy tahlil, byudjet darajalarining qiyosiy tahlili, davlat qarzi barqarorligini baholash va iqtisodiy integratsiya jarayonlarida keng qo‘llaniladi. O‘zbekiston singari bozor iqtisodiyotiga o‘tayotgan davlatlar uchun GFS sistemi moliyaviy siyosatni modernizatsiya qilish va xalqaro iqtisodiy tizimlarga integratsiyalash jarayonida ayniqsa ahamiyatga ega hisoblanadi. Hukumat moliyasi statistikasi faqat markaziy hukumat ma’lumotlarini emas, balki mahalliy hokimiyatlar, davlat korxonalari, byudjet tashkilotlari va davlatga tegishli boshqa subyektlarning ma’lumotlarini ham o‘z ichiga oladi. Shu sababli GFS hisobotlarini to‘plashda vazirliklar, statika idoralari va markaziy bank kabi turli institutlar o‘zaro hamkorlikda faoliyat yuritishi talab qilinadi.

Quyidagi maqolada GFSning vazifalari, tashkiliy tamoyillari va statistik ko‘rsatkichlari haqida batafsil so‘z yuritiladi. Avvalo GFSning asosiy vazifalari va uni tashkil etuvchi tasniflar tavsiflanadi, keyin esa davlat moliyasi statistikasida qo‘llaniladigan muhim ko‘rsatkichlarning mazmuni va ularni baholash usullari keltiriladi. Natijalar va muhokamalar bobida esa GFS ko‘rsatkichlarining fiskal tahlildagi o‘rni va amaliy ahamiyati, xususan O‘zbekiston va Markaziy Osiyo davlatlari uchun ahamiyati yoritiladi.

Davlat moliyasi statistikasi vazifalari

Davlat moliyasi statistikasining vazifalari keng qamrovli bo‘lib, ular hukumatning daromad va xarajatlarini, mol-mulk va majburiyatlarini, mablag‘ oqimlarini to‘liq va tizimli ravishda aks ettirishga qaratilgan. Xalqaro statistika standartlari GFS ma’lumotlarini iqtisodiy mazmuni va qarama-qarshi sektori bo‘yicha tasniflashni taqozo etadi . Bunda daromadlar soliq va boshqa majburiy yig‘imlar, ijtimoiy badallar, grantlar va davlat mulkidan olinadigan tushumlar kabi guruhlarga bo‘linadi. Xarajatlar esa tovar va xizmatlar iste’moli, ijtimoiy to‘lovlar, grantlar, subsidiyalar, foiz xarajatlari va kapitallashtirilgan investitsiyalarni o‘z ichiga oladi.

GFSning yana bir vazifasi – hisobotlarni integratsiyalash va naqd pul hamda akkumulatsiya yondashuvlari o‘rtasidagi tafovutni bartaraf etishdir. GFSM 2014 davlat balanslarini aks ettirishda akrual (accrual) usuliga ahamiyat qaratadi, chunki u javobgarlik va shaffoflikni kuchaytiradi; biroq naqd pul hisoboti ham tahlillar uchun zarur bo‘lib qoladi. Shuning uchun hukumat daromad va xarajatlarini ikki xil – naqd asosda va akrual asosda – yuritadi. Bu yondashuv fiskal risklarni aniqlash va likvidlikni boshqarish jarayonida katta rol o‘ynaydi.

Tasniflashdan tashqari, GFSning vazifalaridan biri davlat moliyasini to‘liq ravishda ko‘rsatish uchun aktiv va majburiyatlarning balanslarini tuzishdir. Balans jadvallari hukumat aktivlari (yer, bino, uskunalar, moliyaviy aktivlar va tabiiy resurslar) va majburiyatlarini (qarz majburiyatlari, boshqa to‘lanishi kerak bo‘lgan mablag‘lar, nafaqalar va sug‘urta majburiyatlari) ko‘rsatib, sof boylikni (net worth) aniqlash imkonini beradi. Sof boylik – aktivlar va majburiyatlar o‘rtasidagi farq bo‘lib, hukumatning hozirgi va kelajak avlodlar oldidagi moliyaviy mas’uliyatini aks ettiradi. Shu bilan birga, faqat moliyaviy aktivlar va majburiyatlarni solishtiruvchi neto moliyaviy boylik (net financial worth) ham qo‘llaniladi. Bu ko‘rsatkich nonfinans aktivlari haqida to‘liq ma’lumot bo‘lmagan holatlarda foydalidir.

XVJ Direktorlar kengashi GFSni yanada kuchaytirish maqsadida bir qancha institutsional vazifalarni belgilagan. Bular jumlasiga quyidagilar kiradi: turli mamlakatlarda GFSga bosqichma-bosqich o‘tish strategiyasini ishlab chiqish; moliyaviy balans jadvallarini muntazam tahlil qilish bo‘yicha xodimlarni rag‘batlantirish; fiskal ma’lumotlar qamrovini kengaytirish; davlat moliyasi statistikasi bo‘yicha salohiyatni oshirish va davlat sektori bo‘yicha hisobotlarni modernizatsiya qilishni qo‘llab-quvvatlash. Yevropa Markaziy banki va Yevropa tizimi doirasida GFS fiskal siyosatni tahlil qilish uchun zarur bo‘lgan alohida sektorlar bo‘yicha daromad, xarajat, davlat qarzi hamda balans ma’lumotlarini yig‘ib beradi. Bankning fiskal paneli davlat qarzi va byudjet balansi kabi asosiy ko‘rsatkichlarni kuzatishda qo‘llanadi. Shu tariqa, Yevroittifoq mamlakatlarida GFS ma’lumotlari makroiqtisodiy boshqaruv va konvergensiya jarayonida muhim o‘rin tutadi.

Tasniflar va metodologik yondashuvlar

Davlat moliyasi statistikasi xalqaro tasniflar asosida yuritiladi. GFSM 2014 transaktsiyalar va stoklar ma’lumotlarini iqtisodiy mazmuni hamda qarshi tomoni (mamlakat ichidagi yoki tashqi sektor) bo‘yicha tasniflaydi.Daromadlar soliq tushumlari, ijtimoiy badallar, moliyaviy daromadlar va grantlarga ajratiladi; xarajatlar esa kompensatsiyalar, tovar va xizmatlar, ijtimoiy nafaqalar, foiz to‘lovlari, kapital transferlar kabi sinflarga bo‘linadi. Bu tasniflash orqali fiskal siyosatning tarkibiy qismlarini oson tahlil qilish va byudjet tuzilmalarining o‘zaro taqqoslash imkoniyati yaratiladi.Bundan tashqari, tasniflashda Birlashgan Millatlar Tashkilotining "Hukumat funksiyalari tasnifi" (COFOG) ham keng qo‘llaniladi. COFOG hukumat xarajatlarini maqsadiga ko‘ra – umumiy jamoat xizmatlari, mudofaa, jamoat tartibi va xavfsizlik, iqtisodiy ishlar, ekologiya, uy-joy va kommunal xizmatlar, sog‘liqni saqlash, madaniyat va din, ta’lim, ijtimoiy himoya kabi o‘nta asosiy bo‘limga ajratadi. Har bir bo‘lim yana guruhlar va sinflarga bo‘linadi. Mazkur tasnif boshqa tasniflar (COICOP, COPNI va boshqalar) bilan uyg‘unlashtirilgan holda davlat xarajatlarining ijtimoiy va iqtisodiy samarasini tahlil qilishga yordam beradi.

GFSning analitik tuzilmasi ham muhim rol o‘ynaydi. GFSM 2014ning asosiy jadvallari – Operatsiyalar to‘g‘risidagi hisobot (Statement of Operations), Moliyaviy aktivlar va majburiyatlar to‘g‘risidagi hisobot (Balance Sheet), Naqd pul oqimi to‘g‘risidagi hisobot va Boshqa iqtisodiy oqimlar to‘g‘risidagi hisobot. Bu jadvallar transaktsiyalar (daromad, xarajat, moliyaviy aktivlar va majburiyatlardagi o‘zgarishlar) bilan boshqa iqtisodiy oqimlarni (qayta qiymatlash, tabiiy ofatlar

natijasida yuzaga kelgan o‘zgarishlar va boshqalar) ajratib ko‘rsatadi. Shu tariqa, nafaqat oqimlar (yil davomida sodir bo‘lgan operatsiyalar), balki stoklar (hisobot davri oxiridagi aktiv va majburiyatlar) ham e’tiborga olinadi va ular o‘zaro bog‘lanadi.

GFSning yana bir metodologik jihati – ma’lumotlar konsolidatsiyasi. GFSM 2014da davlat sektori sub’ektlari o‘rtasidagi o‘zaro operatsiyalar va qarzlar chiqarib tashlanadi, natijada fiskal pozitsiya sof shaklda aks etadi. Bu yondashuv davlat qarzining ta’sirini ikki marta hisoblashdan qochish va moliyaviy risklarni aniq ko‘rsatishga imkon beradi.

Asosiy ko‘rsatkichlar

GFSda fiskal holatni baholash uchun ko‘plab indikatorlar qo‘llaniladi. Ular hukumat moliyaviy faoliyatining tarkibiy qismlarini hamda iqtisodiy oqibatlarini o‘lchashga xizmat qiladi. Ko‘p hollarda ushbu indikatorlar yalpi ichki mahsulotga (YaIM) yoki aholiga nisbatan miqdor sifatida ifodalanadi: Quyida asosiy indikatorlarning ma’nosi keltirilgan:

1.Net operatsion balans (Net operating balance) – hukumat daromadlari va xarajatlari o‘rtasidagi farq. Bu ko‘rsatkich byudjetning muvozanatini va joriy operatsiyalar samaradorligini ko‘rsatadi. Musbat balans ortiqcha (surplus) ni, manfiy balans esa defitsitni bildiradi.

2. Jami operatsion balans (Gross operating balance) – net operatsion balansga nolga teng bo‘lmagan boshqa iqtisodiy oqimlarni qo‘shgan holda olinadigan ko‘rsatkich. U hukumatning asosiy faoliyatidan tushadigan sof tushumlarni aks ettiradi.

3. Net kreditlash/qarzga olish (Net lending/borrowing, NLB) – davlatning daromadlari va xarajatlari hamda notijorat aktivlar bo‘yicha operatsiyalar o‘rtasidagi farqdir. NLB davlatning iqtisodiyotga moliyaviy ta’sirini aks ettiradi: agar daromadlar xarajatlardan ko‘p bo‘lsa, hukumat boshqa sektorlarga kredit beradi; aksincha bo‘lsa, hukumat qarz oladi.

4. Asosiy balans (Primary balance) – net kreditlash/qarzga olishdan foiz xarajatlarini chiqarib tashlagan holda hisoblanadi. Bu ko‘rsatkich qarz barqarorligini tahlil qilishda muhim o‘rin tutadi; chunki foiz to‘lovlarining ta’sirisiz fiskal siyosat qaerga yo‘naltirilayotganini ko‘rsatadi .

5. Fiskal yuk (Fiscal burden) – soliq va ijtimoiy badallarning yig‘indisidir. Ushbu ko‘rsatkich majburiy to‘lovlar bo‘yicha yukni o‘lchaydi va daromad taqsimotining qanchalik ko‘p qismini davlat ixtiyoriga o‘tayotganini ko‘rsatadi .

6. Soliq yuk (Tax burden) – faqat soliqlar summasini ifodalaydi. Soliq yukining yuqori darajasi iqtisodiyotga bosim sifatida baholanishi mumkin, ammo u davlat tomonidan ko‘rsatilayotgan xizmatlar sifatiga ham bog‘liq.

7. Hukumatning yakuniy iste’mol xarajatlari – davlat sektorining tovar va xizmatlar xarajatlari hamda xodimlar maoshlarini o‘z ichiga oladi. Bu ko‘rsatkich davlatning iqtisodiyotdagi bevosita ishtirokini ko‘rsatadi.

8. Jami xarajatlar (Total expenditure/outlays) – hukumatning barcha operatsion va kapital xarajatlari yig‘indisi. U byudjet disiplinasi va fiskal kengayish yoki qisqarish siyosatining mezoni sifatida qo‘llaniladi.

9. Jami moliyalashtirish (Total financing) – hukumatning moliyaviy aktivlar va majburiyatlar bo‘yicha transaktsiyalarining sof natijasini ifodalaydi. Ushbu ko‘rsatkich balanslar va qarz qoplash mexanizmlarini tahlil qilishda foydalidir.

10. Jami qarz (Gross debt) – hukumatning to‘lanishi kerak bo‘lgan barcha majburiyatlarini o‘z ichiga oladi. GFSM 2014ga muvofiq, qarzga quyidagi moliyaviy instrumentlar kiradi: davlat qiymatli qog‘ozlari, kreditlar, boshqa hisob-kitoblar, maxsus olish huquqlari, pul va depozitlar hamda sug‘urta va pensiya majburiyatlari. Jami qarz fiskal barqarorlikni o‘lchashda asosiy indikator hisoblanadi.

11. Neto qarz (Net debt) – hukumatning moliyaviy majburiyatlari va moliyaviy aktivlari orasidagi farq. Agar moliyaviy aktivlar majburiyatlardan ko‘p bo‘lsa, neto qarz manfiy chiqishi mumkin; bu hukumatning moliyaviy resurslari yetarli ekanini ko‘rsatadi.

12. Sof boylik (Net worth) – hukumatning barcha aktivlari (moliyaviy va nomoliyaviy) hamda majburiyatlari farqi. Sof boylikning o‘zgarishi davlat siyosati kelajak avlodlar zimmasiga qanchalik yuk yuklayotganini ko‘rsatadi.

Natijalar va muhokamalar

GFS indikatorlari fiskal siyosat va makroiqtisodiy barqarorlikni baholashda keng qo‘llaniladi. Masalan, net operatsion balans va net kreditlash/qarzga olish ko‘rsatkichlari hukumat byudjetining daromad va xarajatlari muvozanatini tahlil qilish imkonini beradi. Musbat NLB hukumatning moliyaviy resurslari iqtisodiyotning boshqa sektorlariga qarz berish imkonini beradi, manfiy NLB esa davlatning bozor yoki markaziy bankdan qarz olishini ifodalaydi. Shu tariqa, NLB fiskal siyosatning iqtisodiyotga ta’sirini aniqlashda asosiy indikator sifatida xizmat qiladi. Hukumatning sof boyligi va neto moliyaviy boyligi ko‘rsatkichlari fiskal barqarorlikni baholashda yana bir muhim rol o‘ynaydi. Agar sof boylik ijobiy bo‘lsa, hukumat aktivlarining majburiyatlardan ortiq ekanini bildiradi; salbiy sof boylik esa kelajakda soliqlarni oshirish yoki xarajatlarni qisqartirish ehtiyojini ko‘rsatishi mumkin. Neto moliyaviy boylikka faqat moliyaviy aktivlar kiritilgani uchun, u qarz barqarorligi tahlilida ko‘proq qo‘llaniladi.Soliqlardan tushadigan fiskal yuk va soliq yuk ko‘rsatkichlari aholining davlat byudjetiga bo‘lgan majburiy to‘lovlar darajasini o‘lchaydi. Bu ko‘rsatkichlar qisqa muddatda soliqlarni oshirish yoki kamaytirishning iqtisodiyotga ta’sirini baholash, soliq siyosatining samaradorligi va progressivligini o‘rganish uchun qo‘llaniladi .GFS ma’lumotlarining keng qamrovi va aniq tasniflari hukumat moliyaviy faoliyatining shaffofligini oshiradi. Mamlakatlar o‘rtasidagi taqqoslash imkoniyati xalqaro tashkilotlar – XVJ, Jahon banki, OECD va Yevropa ittifoqi – uchun fiskal nazorat va iqtisodiy monitoringni soddalashtiradi. Shu bilan birga, GFS hisobotlari mahalliy darajada ham byudjet jarayonida ishtirok etuvchi fuqarolar va parlament a’zolarining ma’lumotlarga bo‘lgan ehtiyojini qondiradi.Markaziy Osiyo mamlakatlari tajribasi shuni ko‘rsatadiki, GFSni joriy etishda institutsional muammolar – masalan, hisobotlarni yuritish uchun yetarli resurslarning yo‘qligi, ma’lumotlar manbalarining parchalanishi va turli idoralar o‘rtasida hamkorlikning sustligi – mavjud. Biroq CCAMTAC kabi mintaqaviy tashabbuslar yordamida mamlakatlar har yili mahalliy va xalqaro treninglar, texnik yordam va tajriba almashuv dasturlari orqali o‘z salohiyatlarini mustahkamlashmoqda. Ushbu choralar nafaqat ma’lumot sifati va qamrovini oshiradi, balki fiskal siyosatning shaffofligini ham ta’minlaydi.

Xulosa

Davlat moliyasi statistikasi hukumatning daromad va xarajatlarini, aktiv va majburiyatlarini, pul oqimlari hamda boshqa iqtisodiy oqimlarni tizimli ravishda aks ettirish orqali fiskal siyosatni shakllantirish va baholashda beqiyos ahamiyatga ega. Maqolada ko‘rib chiqilgan GFS vazifalari – ma’lumotlar tasnifi va konsolidatsiyasi, balans jadvallarini tayyorlash, naqd va akrual yondashuvlarni uyg‘unlashtirish, xalqaro standartlarga muvofiqlik – fiskal tahlilning poydevorini tashkil etadi.Asosiy ko‘rsatkichlar, jumladan net operatsion balans, net kreditlash/qarzga olish, fiskal va soliq yuklari, sof boylik va davlat qarzi indikatorlari fiskal barqarorlikni baholashda, byudjet siyosatini rejalashtirishda va makroiqtisodiy muvozanatni ta’minlashda keng qo‘llanadi. Ushbu indikatorlarning ma’nosini to‘g‘ri tushunish va ularni samarali monitoring qilish O‘zbekiston singari rivojlanayotgan mamlakatlar uchun ham zarur, chunki ular fiskal barqarorlikni mustahkamlash va moliyaviy risklarni boshqarishda muhim vosita hisoblanadi.

GFSning xalqaro standartlari va mintaqaviy tashabbuslari davlat moliyasi statistikasi bo‘yicha barqaror ma’lumotlar bazasi yaratishga va global miqyosda taqqoslashni osonlashtirishga xizmat qilmoqda. Kelgusida ma’lumotlar qamrovini yanada kengaytirish, axborot texnologiyalarini qo‘llash, kadrlar salohiyatini oshirish hamda milliy va xalqaro hamkorlikni kuchaytirish orqali GFS tizimini takomillashtirish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Government Finance Statistics – Chapter 9, Statistics Canada. Kanada hukumati, 2020.
2. International Monetary Fund. About Government Finance Statistics. IMF Data.
3. UN Statistics Division. GFS classification and its purpose.
4. Eurostat. Integrated government finance statistics presentation, 2021.

5. IMF. Second Review of the Implementation of Government Finance Statistics Framework to Strengthen Fiscal Analysis, 2017.
6. European Central Bank. Government finance statistics overview, 2026.
7. Jablonská, I. & Dubinina, I. Government Finance Statistics and Public Sector Debt Statistics in CCAMTAC Countries. CCAMTAC Regional Note 2022/01.
8. United Nations. Classification of the Functions of Government (COFOG), 1999 va 2024 yillardagi yangilanishlar.
9. UNCCD. Government Finance Statistics Database – indicators and data coverage.
10. IMF. Fiscal analysis and policymaking: Issues and Options, 2014.
11. European Central Bank. Government Finance Statistics Guide, August 2014.
12. Yevropa Ittifoqi. ESA 2010 – European System of Accounts, 2013.